

Яковлева Т.

Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.) / Пер. з рос. Л.Білик. – К.: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2003. – 644 с.

Науковій громадськості нашої держави доробок знаної російської дослідниці з Санкт-Петербурга став відомий після публікації в Україні її книги "Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни" (1998 р.). Друга, нині рецензована, монографія вийшла за п'ять років і стала продовженням розробки такої дражливої й до певного часу табуованої в історичній науці тематики української "Руїни".

Насамперед відзначимо, що книга написана добірною літературною мовою (тут заслуга не тільки автора, але й перекладача Л.Білик) і читається не як "суха" наукова праця, а немовби історичний роман, зі сторінок якого до читача звертаються Б.Хмельницький, І.Виговський, Ю.Хмельницький, П.Тетеря, І.Брюховецький, П.Дорошенко, І.Богун, В.Золотаренко, Я.Сомко, Т.Носач, Г.Гуляницький, Т.Цицюра (Цюцюра), Г.Лісницький, С.Опара, єпископ Мефодій та інші діячі козацької доби. Однак Т.Яковлева не займалася художнім вимислом, а згідно з проблемно-хронологічним методом ішла у своєму викладі за доступними їй джерелами (це матеріали архівосховищ Росії, Польщі та України, великий масив (близько 300 одиниць) опублікованих документів не лише російського, українського та польського, але й шведського, італійського (ватиканського), німецького (австрійського, бранденбурзького, прусського), румунського (валаського) та молдавського походження, значна кількість мемуарів та літописів).

У вступі вказується, що книжка є хронологічним і логічним продовженням попереднього дослідження, при цьому спирається на його висновки, а також окреслює головні проблеми нової монографії. Це – соціальні процеси в Гетьманщині, внутрішня політична боротьба, взаємини України й Росії (генеза договірних відносин цих двох держав), стосунки гетьманів із Річчю Посполитою, Кримом та іншими державами. Тут також характеризуються використані джерела. Особлива увага звертається на пояснення авторського бачення різних термінів, що вживаються в історіографії козацької доби. Серед них: "Україна", "Гетьманщина", "Росія", "Малоросія", "Московська держава", "Хмельниччина", "Руїна". Наприклад, під "Гетьманщиною" Т.Яковлева розуміє "державне утворення, що виникло в Україні як результат подій 1648–1654 рр. у формі козацько-старшинської республіки і яке довгий час зберігало риси незалежної держави після Переяславської угоди 1654 р." А "Руїна" це, насамперед, "період політичної кризи Гетьманщини, що призвів до її остаточного послаблення й перетворення на політичну автономію" (с.4).

Провідною лінією, яка проходить через усі сім розділів рецензованої книги, є характеристика діяльності (а інколи й бездіяльності) "державницького угруповання" в урядах І.Виговського, Ю.Хмельницького, П.Тетері, І.Брюховецького та, частково, П.Дорошенка. Про це свідчить навіть назва окремих розділів, зокрема 3, 4 та 5-го. При цьому, згідно з авторським визначенням, державницьке угруповання – це та частина козацької старшини, яка виступала за збереження й зміцнення Гетьманщини, державності Війська Запорозького, незалежної зовнішньої політики й продовження курсу Б.Хмельницького.

Отже, звернімося до рецензованої праці. У першому розділі ("Внутрішня і зовнішня ситуація в Україні після падіння Івана Виговського" (11–87 с.)) головна увага звертається на колізії переходу гетьманської булави від І.Виговського до Ю.Хмельницького, внутрішньо- та зовнішньополітичну діяльність цих українських володарів, а також їхнього оточення. Авторка аргументовано розвінчує історіографічний міф про те, що Виговського було скинуто внаслідок повстання, очолюваного І.Богунем та І.Сірком. Насправді ж він залишив гетьманську посаду під

тиском складної політичної ситуації. Указується на те, що авторитетними лідерами державницького угруповання на той час були полковники К. Андріїв (чигиринський), І. Кравченко (білоцерківський), М. Зеленський (київський), І. Богун (павлоцький), О. Гоголь (подільський) (с. 20).

Очевидно, для тих, хто не матиме змоги ознайомитися з книгою, а лише задовольнитися даною рецензією (хоча закликаємо до читання оригіналу!) буде дуже цікавим те, як представник сучасної російської історіографії оцінює т.зв. "Переяслав 1654 р." А тому наведемо велику цитату, яка, на нашу думку, засвідчує намагання авторки об'єктивно охарактеризувати українсько-російські відносини 350-річної давнини, а також сміливу спробу від імені багатьох істориків Росії відмовитися від обридливо-заполітизованого "возз'єднавчого" міфу. Отже, згідно з висновками Т. Яковлевої, "коли Б. Хмельницький 1654 р. визнавав "високу руку царя" (термін дуже розпливчастий, що дає простір для різних його трактувань), для цього були зовнішні причини: наступ польсько-татарських військ і невдача на молдавському фронті. Україна шукала військового союзника проти Польщі й знайшла його. У цьому була основа Переяславської угоди 1654 р. Усе інше – обмеження зовнішньополітичної діяльності гетьмана, сплачування податків і присутність воеводи в Києві – було просто ціною за військову допомогу Москви. Саме тому (увага! – *Рец.*) жодна зі статей договору за життя Богдана не виконувалася – він, як і раніше, вів незалежну зовнішню політику й не платив ні копійки в Москву. Зате Росія отримала доступ у білорусько-литовські землі. Тому обидві сторони робили вигляд, ніби угода залишається в силі. Це був компроміс. Але як тільки Москва почала вести мирні переговори з Польщею, а Богдан 1656 р. знайшов нового військового союзника проти поляків – Швецію, обидві сторони почали дорікати одна одній невиконанням зобов'язань..." (с. 71, 72).

Таким чином, розвиваючи концепції М. Грушевського, А. Яковліва, О. Оглоблина¹, а також резонуючи з новітніми дослідженнями сучасних українських істориків², Т. Яковлева започаткувала новий напрям у сучасній російській історіографії, який визнає "міждержавність" українсько-російських стосунків середини XVII ст. Єдине, що б можна було закинути дослідниці в даному випадку, так це те, що в Переяславі між представниками Українського гетьманату та Московського царства не було укладено жодної угоди, а, отже, уживаний нею термін "Переяславська угода 1654 р." є не зовсім прийнятним для наукового вжитку. Також невдало звучить і назва цього розділу, зокрема такий вислів – "зовнішня ситуація в Україні" (с. 11). Перший розділ завершується коротким висновком: незважаючи на Переяславську раду-2 (Переяславські статті 1659 р.), гетьман Ю. Хмельницький на середину 1660 р. не мав ніякого захисту й "змушений був шукати виходу поза Московію" (с. 77).

Такі пошуки українського керівництва вилилися в Чуднівську кампанію, де перетнулися інтереси не лише козацької України й Москви, але й Польщі та Криму. І саме так – "Чуднівська катастрофа і Чуднівська угода" (с. 89–138) – називається другий розділ книги. У ньому розкриваються політичні та військові причини польсько-російсько-українсько-татарського протистояння поблизу Чуднова на Житомирщині протягом вересня–жовтня 1660 р. Називається кількість військ (росіяни – 40 000 чол., поляки – 40 000, татари – 40 000), які брали участь у тогочасних битвах і сутичках, їхні стратегічні й тактичні плани тощо. Розглядаються та аналізуються варіанти можливої поведінки козацьких військ (вони поділялися на два табори – 40 000 козаків на чолі з Ю. Хмельницьким і 30 000 козаків Т. Цюцюри): 1) "Якби козаки хотіли зберегти союз із Московією. У цьому випадку їхнє активне втручання мало забезпечити цілковитий розгром поляків. ... Шереметеву дісталися б усі лаври переможців, а становище Москви надзвичайно зміцнилося б. У цій ситуації гетьман і старшина навряд чи могли б розраховувати на те, що цар задовольнить їхні прохання, – як відомо, сильний не слухає слабкого"; 2) "Якби козаки вирішили укласти союз із поляками проти росіян. У цьому випадку їм слід було б якомога довше зволікати, вичікуючи, поки їхні два воро-

ги убивають один одного. І лише в критичну мить перейти на бік поляків, забезпечивши їхню перемогу. Але... навіть об'єднані козацькі сили (а об'єднання в цій ситуації було практично неможливе) значно поступалися польсько-татарським силам. Отож козаки могли тиснути на поляків тільки певною мірою, пам'ятаючи про можливість російсько-польської змови за їхньою спиною..."; 3) Козацька старшина також могла "кинути напризволяще Шереметева, покінчивши з російським впливом на Гетьманщину, і домовитися з татарами, змусивши поляків піти на значний компроміс" (с.99, 100).

Окрім того, описується хід українсько-польських переговорів; аналізуються причини поразки російської армії; подаються статті Чуднівської угоди між гетьманським та королівським урядами, а також положення польсько-російського договору; характеризується політична поведінка Ю.Хмельницького, П.Шереметева, І.Виговського, Т.Цюцюри, В.Золотаренка. У висновках до цього розділу зазначається, що для Москви Чуднівська катастрофа означала втрату Правобережної України більше як на сто років, а перехід сина Б.Хмельницького на бік поляків став логічним підсумком нав'язаної йому Переяславської угоди 1659 р. і негнучкої політики Росії.

На жаль, під час написання цього розділу авторка не використала (хоча й указала ці праці в бібліографічному додатку) доробок українських учених М.Марченка, В.Горобця та Н.Савчук, адже вони свого часу вже добре "прописали" Чуднівську кампанію 1660 р. Не використано й книгу польського історика Р.Романського "Чуднів 1660" (Варшава, 1996). Уважаємо, що в окремих випадках треба було б посилатися на цих та інших науковців та не повторювати вже відомі історичній науці факти й висновки.

Перемога поляків під Чудновом стала початком розколу Гетьманщини – таким положенням розпочинається третій розділ книги ("Розкол України. Боротьба за державну ідею в 1660–1661 рр." (с.139–224)). У ньому зазначається, що початок 60-х рр. XVII ст., незважаючи на доробок Г.Карпова, В.Ейнгорна та В.Горобця, є маловивченим в історіографії (не погоджуючись із цим твердженням, свої зауваження викладемо нижче). Тож у монографії велика увага звертається на політичну історію саме цього періоду. Наведені факти засвідчують неспроможність Польщі поширити свою протекцію на Лівобережжя, а також цілеспрямовану політику Москви щодо утримання лівобережних козацьких полків під своєю владою. "Найцікавіше те, що всі полковники, які залишилися вірними Москві в 1660 р., завдяки чому росіяни зберегли за собою Лівобережжя (Сомко, Золотаренко й Силіч)... були згодом страчені за наказом царя" (с.158) – такий висновок щодо тогочасної ситуації в російсько-українських стосунках викликає певні аналогії не лише з сумнозвісними подіями 20-х–30-х рр. XX ст. (коли було знищено тисячі українських комуністів, які перед тим прагнули до єднання з більшовицькою Росією), а також можуть слугувати переконливим історичним уроком для сучасних ревних об'єднувачів у всілякі "союзи" та "єєпи".

Авторка замислюється над глибинними причинами поширення тих чи інших настроїв у різних регіонах Лівобережжя, зокрема Полтавському, Миргородському та Лубенському полках. При цьому вона дискутує з визначним польським істориком Збігневом Вуйциком, котрий зарахував Я.Сомка й В.Золотаренка до козацької старшини, яка, репрезентуючи ідею незалежності, "воскрешала у своїх планах забуту ідею самостійності України" (с.171). "Незрозуміло, хто і як устиг "забути" ідею незалежності України", – відповідає польському колезі російський історик і зазначає, що від часу Гадяцької угоди пройшло не так багато часу. Окрім того, на сс. 170–172 своєї праці Т.Яковлева дискутує з В.Горобцем, зазначаючи, що "спірна концепція подій на Лівобережжі запропонована в останній роботі ("Еліта козацької України у пошуках політичної легітимації: стосунки з Московією та Варшавою, 1654–1665. – К., 2001". – *Рец.*) сучасного українського вченого".

Далі ґрунтовно вивчаються різні проблеми українсько-польських та українсько-російських політичних стосунків протягом 1661 р. Справедливо відзначається, що Ю.Хмельницький під впливом державницького угруповання у своїй зовнішній політиці починає діяти як у "старі добрі часи свого батька". Зокрема, він відновлює

союз із татарами та починає активний пошук дипломатичних союзів не лише з Варшавою, Москвою й Стамбулом, але й втручається в молдавські справи (с.181). Однак його влада поширювалася тільки на Правобережжя, а на Лівобережжі розгорнулася найжорстокіша боротьба за владу. У цей час Сомко, Золотаренко та Брюховецький займалися взаємними обвинуваченнями й доносили один на одного в Москву. "Їх понад усе хвилювала власна булава, а не ідея союзу з Ю.Хмельницьким чи об'єднання Гетьманщини" (с.209), – такими словами закінчується цей розділ.

"Боротьба за владу на Лівобережжі. Поразка державницького угруповання на Правобережжі в 1662–1663 рр. Чорна рада й розкол України де-юре" (с.225–340) – таку довгу назву має четвертий розділ (очевидно, тому, що він є найбільшим за обсягом). Тут висвітлюються взаємини між наказним гетьманом Я.Сомком та московським урядом Олексія Михайловича, причини складення булави Ю.Хмельницьким, обставини приходу до влади на Правобережжі П.Тетері, а на Лівобережжі – І.Брюховецького тощо.

Авторці вдалося розкрити причини виникнення політичного конфлікту між Я.Сомком та російським царем, а також його представниками на Лівобережжі. Погіршення стосунків відбулося через: 1) арешт московськими урядовцями брата Сомка Я.Колющенка; 2) невірне титулування московського царя в одному з листів; 3) непорозуміння між Сомком та московськими воеводами українських міст; 4) проблему з бажанням наказного гетьмана обміняти мідні гроші в Москві; 5) неприйняття гетьманства Сомка кошовим отаманом І.Брюховецьким та єпископом Мефодієм. Однак Т.Яковлева не схильна ідеалізувати переяславського полковника, указуючи на його постійні дріб'язкові вимоги грошей, "міщанські" образи, прагнення до гучних титулів і влади.

На с.266 авторка не погоджується з твердженням Я.Дашкевича, що П.Тетеря після повернення в лютому 1662 р. в Україну став натхненником походу на Лівобережжя й, таким чином, хотів утвердити соборність України. Дослідниця стверджує, що П.Тетеря приїхав до Чигирини лише у вересні, а, отже, не міг узяти участі в "задніпровському" поході. Вона також дискутує з українським істориком щодо дати обрання П.Тетері гетьманом – йому вручили булаву не в жовтні 1662 р., а в січні 1663 р., стверджується на с.273. Розглядаючи політичну програму гетьмана у викладі Я.Дашкевича, Т.Яковлева продовжує опонувати відомому вченому, подаючи своє бачення політичної поведінки правобережного правителя (с.276–279).

У висновках до розділу говориться, що обрання І.Брюховецького й П.Тетері ознаменувало де-юре розподіл України, адже вперше "два береги" отримали легітимних, затверджених королівською й царською владою, гетьманів (с.320).

У п'ятому розділі ("Змова державницького угруповання проти польських військ у 1663–1664 рр. Крах цієї спроби об'єднати Україну" (с.341–422)), головним чином, висвітлюються події, пов'язані з походом Яна II Казимира на Лівобережжю Україну та антипольським повстанням на Правобережжі.

Після 1664 р., на думку Т.Яковлевої, ідея єдиної Української держави під номінальним протекторатом Росії чи Речі Посполитої відходить у минуле, а в нових козацьких лідерів були вже інші, скромніші, ідеали, продиктовані внутрішніми суперечностями й несприятливою зовнішньою ситуацією (с.405). Тут дозволимо собі не погодитися з висновками щодо "скромніших ідеалів" нових українських гетьманів. Якщо, наприклад, П.Дорошенко протягом 1665–1676 рр. і змінював зовнішньополітичні курси козацької держави, то тим самим він, як і його попередники Б.Хмельницький, І.Виговський, Ю.Хмельницький, бажав утвердження сильної і єдиної України.

Оригінальним є авторський висновок, що ціною своєї загибелі провідники антипольського повстання на Правобережжі, які одночасно були противниками московського царя, зірвали похід короля Яна II Казимира на Москву. А зазнавши воєнної невдачі, поляки стали на шлях сепаратних переговорів із Росією, що призвело до згубного для українців миру (с.406).

Шостий розділ ("Деградація ідеї Гетьманщини за І.Брюховецького. Кримсько-турецький чинник на Правобережжі" (с.423–514)) висвітлює внутрішню та

зовнішню політику уряду І.Брюховецького. Чомусь саме в поєднанні з цим авторці вдалося за доцільне показати вплив "кримсько-турецького" чинника на перебіг подій у Правобережній Україні.

Досить часто навіть багатьма істориками сприймається за "чисту монету" факт поділу України на два гетьманства після 1663 р. – начебто це були дві зовсім різні держави. Але насправді ситуація полягала в тому, що не тільки еліта, але й більшість населення Правобережжя та Лівобережжя продовжували усвідомлювати себе представниками єдиного державного організму. Це дослідили В.Смолій і В.Степанков, які 1993 р. писали про поліцентризм Української козацької держави протягом 1663–1676 рр.³ Автор даної рецензії теж намагався розвинути це положення у своїх окремих розвідках. І тому дуже приємно, що й російська дослідниця самостійно прийшла до такого важливого висновку, відзначаючи, що "події кінця 1664–1665 рр. доводять існування єдиного соціально-економічного простору на обох берегах Дніпра" (с.451).

У цьому розділі авторка продовжує свою перманентну дискусію з В.Горобцем. Зокрема, вона відзначає, що останній, ґрунтуючись на документах В.Ейнгорна, заявив, що ініціатором ідеї "ударить челом государю всеми малороссийскими городами" був не гетьман І.Брюховецький, а московська сторона. Насправді ж, на думку Т.Яковлевої (яка підкріплює її серією опублікованих документів), саме лівобережний гетьман разом зі старшиною пропонував російському монархові "володіти" Україною. Мабуть, істина, як завжди, знаходиться посередині. Незважаючи на аргументацію дослідниці, зазначимо, що більшість із політичних ідей І.Брюховецького про обмеження суверенітету гетьманської влади "дивним чином" збігалися з поглядами на цю проблему Москви. Чи відіграє тут якусь роль незначне випередження в часі? І чи не можна припустити, що через свою агентуру в оточенні гетьмана царський уряд міг інспірувати "колабораційні" ініціативи Батурина? На наш погляд, у даному випадку треба звернути увагу на той момент, що якщо І.Брюховецький 1665 р. пропонував московському монархові суверенно "володіти" козацькою Україною, то чи не означає це, що до цього часу, починаючи з 1654 р., цар не мав на неї суверенних прав?!

На думку російської дослідниці, її опонент також "змішав і сплутав" два аспекти – про збір податків в Україні як такий і володіння її містами та землями (с.471). У даному випадку захистимо свого колегу й зачитуємо саму Т.Яковлеву, яка на с.474 пише, що "гетьман і старшина "дарували" Україну цареві, пропонуючи росіянам самим збирати там усі доходи". А на с.475 зустрічаємо такий вислів: "під час переговорів ... формулювання "дарунок", "володіння монархами замість гетьманів" не застосовувалося. Інша річ, що таке формулювання цілком відповідало ідеї збору податків". Отже, як бачимо, розбіжності між В.Горобцем та його опоненткою відсутні, адже й сама Т.Яковлева ставить поряд два начебто "змішані" аспекти. А все тому, що тогочасна податкова система (як, до речі, і сучасна) була нерозривно пов'язана з владою держави в особі володаря щодо "міст і земель", а також представників різних станів, що їх населяли.

Не зовсім вдалим у цьому розділі видається його назва – "Деградація ідеї Гетьманщини..." (с.423). Мабуть, треба все ж таки говорити про "державну ідею" або ж "ідею побудови Української держави". Під час висвітлення подій, пов'язаних із короткочасним і невдалим гетьмануванням С.Опари влітку 1665 р. Т.Яковлева, головним чином, спирається на свідчення "Самовидця", Й.Єрлича, ігноруючи при цьому доробок істориків Д.Дорошенка та В.Маєвського⁴.

"Сплюндрована нескінченними війнами та внутрішніми заворушеннями Україна стояла тепер перед грізним союзом Польщі та Росії, які ділили її на свій розсуд і не визнавали факту її існування" (с.493) – таким висновком закінчується цей розділ.

На жаль, останній розділ ("Російсько-польські переговори та їхня роль у долі України (с.515–572)), на нашу думку, вийшов не зовсім вдалий. Можливо, причина в тому, що авторка була зобов'язана перед видавцем швидше подати книгу до друку, а, може, інші суб'єктивні причини не дозволили завершити дослідження на

більш "високий ноті". Однак, це не виправдання для того, щоб стверджувати: 1) "питання про російсько-польські переговори ... розглядалося лише з погляду фахівців зовнішньої політики Росії та Польщі"; 2) "для українців ... стратегічні плани сусідніх держав, об'єктом зовнішньої політики й змови яких стала Україна, залишалися невисвітленими"; 3) "у другій половині 1660-х років українське питання дійсно перестало бути основним у російсько-польських переговорах"; 4) "російсько-польські переговори ... в кінцевому рахунку вирішили долю Гетьманщини" (с.515).

Усі чотири тези вважаємо не зовсім вірними. У перших двох випадках авторка, на превеликий жаль, не ознайомлена із сучасною українською історіографією, представники якої вже протягом тривалого часу розглядають російсько-польські переговори 50-х–60-х рр. XVII ст. з погляду зовнішньої політики України⁵ та висвітлюють стратегічні плани сусідніх держав щодо неї⁶. У третьому випадку можемо коротко відзначити, що в другій половині 1660-х рр. "українське питання" було головним під час укладення Андрусівського перемир'я 1667 р. і тогорічного Московського договору між Польщею та Росією. Воно постійно порушувалося під час перезатвердження андрусівських домовленостей 1670, 1672, 1675, 1678 рр. й активізувалося у зв'язку з укладенням відомого "Вічного миру" 1686 р., а на початку XVIII ст. – польсько-російського Нарвського договору 1704 р., а також системи міжнародних договорів 1712–1714 рр. І, нарешті, російсько-польські переговори в першій половині 60-х рр. XVII ст. і Андрусівське перемир'я не вирішили остаточної долі Гетьманщини як єдиної держави. Адже українські уряди П.Дорошенка, І.Брюховецького та Д.Многogrішного не визнавали російсько-польського розмежування своєї держави. А як бути з тим, що повноправним міжнародним гравцем із 1669 р. в цьому регіоні стає Османська імперія? Окрім того, треба відзначити, що Гетьманщина в складі правобережного й лівобережного гетьманатів проіснувала до 1712 р., а як політична автономія в межах Російської імперії вона функціонувала до скасування гетьманського уряду 1764 р. й зникла в другій половині XVIII ст. аж ніяк не завдяки "російсько-польським переговорам".

З іншого боку, Т.Яковлева, слідом за польським істориком З.Вуйциком, усе ж таки зуміла розкрити складний механізм російсько-польських переговорів другої половини 50-х–60-х рр. XVII ст., які призвели до Андрусова. На думку дослідниці, поведінка російських дипломатів на двосторонніх переговорах поблизу Вільно була "прямим порушенням Переяславського договору 1654 р." (с.523). Окрім того, проаналізовано переговори між Москвою й Польщею 1664 р., коли росіяни, щоб не віддавати полякам Смоленськ, погодилися на повернення під владу Речі Посполитої не тільки Правобережної, але й Лівобережної України (с.549–553). Отже, бачимо, як усього через 10 років після Переяслава цар Олексій Михайлович в інтересах власної дипломатії зраджував "православних братів" – українців.

У цьому розділі також висвітлюються позиції гетьманських урядів Б.Хмельницького, Ю.Хмельницького, П.Тетері, І.Брюховецького щодо цих міждержавних переговорів, а також з'ясовано проблему участі українських дипломатів як третьої сторони під час посольських комісій 1656 та 1660 рр. та їхньої неучасті під час інших переговорів між Польщею та Росією.

Підбиваючи підсумки, авторка пише, що обидві держави "вважали за краще поділити непокірливих козаків, ніж боротися за союз із ними" (с.561). З огляду на це, принципово змінилося й зовнішнє становище України, для якої відтепер уже був неможливий союз із Москвою, чи, навпаки, із Варшавою заради використання однієї держави проти іншої.

У висновках (с.573, 574) до монографії відзначається, що в Гетьманщині у 1660–1666 рр. знайшли відображення всі ті процеси, які спостерігалися в попередній період і стали причинами початку "Руїни". Ще більше загострилася боротьба старшинських угруповань за владу, що призвела до "двогетьманства" й поділу Гетьманщини спочатку де-факто, а потім і де-юре. У цей час, на думку вченої, сягнула свого апогею соціальна напруга.

Саме жорстка політика Москви стосовно Гетьманщини та її прагнення позбавити українських гетьманів реальної влади, на думку авторки, спричинила "Чуднівську катастрофу" 1660 р. А події під Чудновом, у свою чергу, зумовили зміни в зов-

нішній політиці Росії, яка спочатку відмовляється від Правобережжя, а потім пропонує полякам і Лівобережну Україну. Обрання гетьманом І.Брюховецького й завершення мирних переговорів Речі Посполитої з Московською державою в 1667 р. відкривали для останньої можливість піти шляхом обмеження автономії Гетьманщини, – зазначає Т.Яковлева й продовжує – відмова царя від Правобережжя, а, отже, і від підтримки там визвольного руху, зумовила посилення "кримського" угруповання в середовищі козацької старшини. У результаті гетьман П.Дорошенко протягом 1668 р. контролював практично всю Гетьманщину, але втримати здобуту владу не зумів. Причиною цього став розкол Москвою козацької еліти й укладення українсько-російських Глухівських статей 1669 р. з Д.Многогрішним. "Мир царського уряду з Польщею й розкол України зв'язував гетьманам руки, робив їх більш поступливими та відкривав можливість для подальшої ліквідації Гетьманщини", – такими словами завершує своє дослідження російський історик.

У додатках до монографії вміщено дві таблиці, які розкривають участь козацької старшини в політичних подіях 1659 р. та порівнюють окремі положення Переяславсько-Московської угоди 1654 р., Переяславських і Жердівських статей 1659 р. та "статей Одинця" 1660 р. Також вміщено велику бібліографію використаних джерел та літератури. На жаль, у книзі відсутні іменний та географічний покажчики, що значно полегшило б її наукове опрацювання.

Висловимо критичні зауваження загального характеру. Насамперед не зовсім зрозумілим видається анотація до монографії, в якій відзначається, що "шістдесяті роки XVII ст., зокрема період між Гадяцькою (хіба 1658, 1659 рр. стосуються 60-х років?! – *Рец.*) та Андрусівською угодами, і досі залишається лакуною в історичній науці. Це зумовлено багатьма суб'єктивними й об'єктивними причинами. М.С.Грушевський обірвав свою "Історію" саме на періоді Гадяцької угоди".

Зауважимо, що в українській історичній науці цей період (1660–1667 рр.) висвітлюється в монографічних дослідженнях М.Марченка, К.Стецюк, О.Апанович, Д.Дорошенка, В.Борисенка, В.Смолія, В.Степанкова, В.Горобця, Н.Савчук⁷, у дисертаціях і окремих розвідках В.Герасимчука (Герасимчука), Ю.Мицика, М.Крикуна, В.Газіна та ін.⁸ У польській історіографії маємо праці З.Вуйцика, Я.Пердені, В.Маєвського, А.Мироновича та ін.⁹, які не гірше вітчизняних науковців дослідили багато проблем історії України 60-х рр. XVII ст. Ще можемо назвати працю американського історика Бікфорда О'Браєна¹⁰, а також вказати на значний доробок (окрім опрацьованих дослідницею праць Г.Карпова й В.Ейнгорна) російських учених М.Павлищева, І.Галактіонова та Г.Саніна¹¹, що торкаються багатьох аспектів тогочасної української історії.

Таким чином, говорити про "заповнення лакуни" щодо цього хронологічного проміжку історії України не доводиться. Як бачимо, справу М.Грушевського (sic! – задовго до нього ще М.Костомаров, який був знаним істориком "Руїни", не "обривав Гадяцькою угодою" своїх досліджень) продовжили багато українських та зарубіжних науковців.

Уже на першій сторінці своєї книги Т.Яковлева говорить про те, що не даватиме оцінки таким термінам, як "визвольна війна", "возз'єднання України з Росією", "національна революція", уважаючи їх політизованими й чомусь відсилаючи читачів до дискусійних зауважень Н.Яковенко (стаття опублікована 2000 р.) й Г.Касьянова (1999 р.). Заангажованість майже одіозного означення "возз'єднання України з Росією" не викликає заперечень, але дискусію з цього приводу розпочали не названі вище шановані вчені (останній узагалі не є істориком козацької доби), а Ю.Мицик, О.Апанович, В.Смолій, Я.Дашкевич, В.Степанков, В.Сергійчук, В.Горобець та ін., починаючи ще від 1991 р. (набагато раніше це зробили представники зарубіжної україністики). Щоб не накликати на себе звинувачень у голосливості при характеристиці як "політизованих" широковживаних у сучасній українській історіографії термінів "визвольна війна" й "національна революція", мабуть, треба було розкрити авторське бачення їхнього наукового функціонування.

Т.Яковлева неодноразово вдається до такого відомого й перевіреного багатьма вченими методу – ставить певне запитання, а потім відповідає на нього. Однак

у тих випадках, коли питається, "що ми знаємо про Брюховецького?" (с.142) чи "що нам відомо про Петра Дорошенка?" (с.168) потрібно, на наш погляд, було б зробити таке: 1) дати коротку, але вичерпну відповідь щодо висвітлення діяльності цих українських гетьманів; 2) назвати хоча б основні праці, присвячені цим історичним особам. Але ні першого, ні другого зроблено, на жаль, не було.

Окремо хочемо обговорити проблему активного вживання Т.Яковлевою терміну "Руїна", який, на нашу думку, є не зовсім адекватним історичним реалієм.

У Словнику української мови відзначається, що "руїна" це: 1) залишки зруйнованої споруди, населеного пункту; 2) (перен., розм.) немічна від старості або хвороби людина; 3) повний розвал, розруха; 4) руйнування, знищення чого-небудь; 5) повне розорення, занепад чого-небудь¹². Очевидно, що вже від початку XVIII ст. це слово стало ще й історичним терміном, який, незважаючи на його певну усталеність у вітчизняній історіографічній традиції, беремо в лапки, адже він усе ж таки є авторським. Свого часу його вживав історик-літописець Самійло Величко, який, описуючи 1677 р., говорив про "нещасливі тогочасні українські події з безперервним воєнним вогнем, а до того – з чварами, незгодами, війнами, кровопролиттями і з крайньою руїною"¹³. Більш ніж через два століття цей термін відродив М.Костомаров, який вкладав у поняття "Руїна" такий зміст: "Руїною називається в історії малоросійського края время смут, потрясавших этот край во второй половине XVII века – преимущественно с разделения гетманщины на два гетманства по двум сторонам днепровского побережья. Этот период можно считать со второй половины 1663 по июль 1687 года, в управление трёх утверждённых московскою властью один за другим гетманов: Брюховецкого, Многогрешного и Самойловича – до избрания, вместо последнего, в гетманы Мазепы. "Руина" – не выдуманное; оно осталось в народном воспоминании, особенно по отношению к правобережной Украине, которая буквально была обращена на "руину"; лишившись своего народонаселения на некоторое время, тамошний край превратился в совершенную пустыню"¹⁴. Очевидно, що XIX ст., яке було європейським "віком романтизму" спонукало М.Костомарова (разом із німецькими, французькими, англійськими істориками) до пошуку гучних історичних метафор. Однією з перших знахідок було запровадження в російській романтичній історіографії таких термінів, як "Смутное время" чи "Смута"¹⁵. До цього активно долучився й М.Костомаров, після чого швидко "добрався" до українського минулого, реанімуєчи народну назву революційних подій середини – другої половини XVII ст. й надаючи йому наукового "шарму". Протягом XX ст. (за винятком 40-х – кінця 80-х рр. у СРСР, коли його обходили стороною, з огляду на розуміння "Руїни", як політичної руйнації ранньомодерної Української держави – "цього не могло бути, адже цього не могло бути") він уживався тими чи іншими авторами й зараз майже став загальним, особливо в науково-популярних працях з історії України.

Треба відзначити, що за певних застережень окремих істориків, наукової дискусії щодо терміну "Руїна" ще не відбулося. Чи не єдиною спробою критично осмислити новотвір М.Костомарова стала невелика стаття О.Оглоблина 1928 р. У ній, зокрема, зазначалося, що "блискучі малюнки Костомарова й досі заступають глибшу аналізу тогочасних процесів і подій. ... Через специфічні особливості доби – адже ж і названо її Руїна – змішувано до купи різноманітні течії й настрої, різні угруповання, різні особи. У цьому історіографічному хаосі гинули надзвичайно важливі моменти"¹⁶. Отже, уже О.Оглоблин відзначав надзвичайну поліфункціональність цього терміна, який сприяв виникненню "хаосу", що заважав ґрунтовним науковим дослідженням.

Розвиваючи влучні спостереження видатного українського вченого й полемізуючи з окремими положеннями Т.Яковлевої, хочемо обговорити питання правомірності вживання в історичній україністиці терміну "Руїна" як такого, що на думку окремих істориків означає певний період існування Української козацької держави ("Війська Запорозького", "Гетьманщини", "Українського гетьманату") у кінці 50-х – 80-х рр. XVII ст. Уважаємо, що цей історичний термін не вповні висвітлює складні процеси політичного, економічного, соціального, а також культурного та духовного життя українців у другій половині XVII ст.

Але, насамперед, з'ясуємо, який зміст у поняття "Руїна" вкладає Т.Яковлева? Тут треба відзначити певну еволюцію в авторському розумінні, яка відбулася від часу написання першої книги (1998 р.). У ній говорилося про те, що це період, який "розпочався в Україні внаслідок соціальних розрухів (Хмельниччина, іноземні вторгнення, багаторічна війна). У соціально-політичній сфері Руїна проявлялася в загостренні боротьби за владу, накопиченні внутрішніх проблем і соціальної напруженості. Громадянська війна, калейдоскопічна зміна гетьманів, втручання іноземних держав у внутрішньоукраїнські справи"¹⁷. Отже, на першому плані – соціальні причини. А в другій книзі (с.4, 5) маємо таке пояснення "Руїни": насамперед, вона означає "період політичної кризи Гетьманщини, що призвів до її остаточного послаблення й перетворення на урізану автономію" (тут уже на першому місці політика!), а вже потім називаються її соціально-економічні причини – "загострення боротьби за владу, внутрішнє безладдя й соціальна напруженість". Характерними рисами цього періоду автор знову ж таки називає "громадянські війни, часті зміни гетьманів, втручання іноземних держав у внутрішні українські справи" й уточнює, що "гетьмани шукали союзу з іноземними державами насамперед не для захисту від зовнішнього ворога, а для збереження власної влади в боротьбі з опозицією й анархорадикалами". Хронологічно період "Руїни" розпочинається 1658 р., ("гетьманство І.Виговського") й закінчується 1687 р., оскільки, як уважає Т.Яковлева, гетьманство Мазепи стало вже наступним етапом історії України.

В.Смолій та В.Степанков у своїй книзі про національну революцію в Україні поряд із негативними, відзначають і позитивні наслідки тогочасних подій. Зокрема, вони говорять про: 1) створення національної держави, частина якої у формі лівобережного гетьманства проіснувала на правах автономії в складі Російської імперії до початку 80-х рр. XVIII ст.; 2) появу національної державної ідеї; 3) формування нової політичної еліти; 4) розвиток національної самосвідомості, зокрема, ідеології елітарного націоналізму; 5) закріплення за вивченою державою назви "Україна" й започаткування зміни назви "руський народ" на означення "український народ"; 6) протягом тривалого часу після завершення революції 1648–1676 рр. козаки, селяни й міщани Лівобережної України користувалися плодами її соціально-економічних завоювань; 7) розвиток освіти, мови, літератури, літописання, усної народної творчості тощо¹⁸. Чи можна все це поєднати зі словом "Руїна"? Мабуть, не зовсім.

Тепер, зважаючи на те, що Т.Яковлева говорить про політичний (у внутрішньому та зовнішньому вимірах) та соціально-економічний характер "Руїни", висловимо певні міркування. Не заперечуючи щодо "послаблення й перетворення на урізану автономію" утвореної Б.Хмельницьким Української козацької держави та розподіл її на правобережний і лівобережний гетьманати, спробуємо дати, можливо, дещо суб'єктивні відповіді на низку питань.

"Руїна" у визначенні російської дослідниці є насамперед політичною кризою ранньомодерної Української держави – Гетьманщини. У такому разі, чи не краще було б назвати книгу "Політична криза Гетьманщини", або ж "Політична руїна/руйнація Гетьманщини". Адже опосередковано назва рецензованої монографії (з огляду на її великий наклад) певним чином сприяє формуванню викривленої історичної свідомості громадян України. Складається враження, що винесене в заголовок слово "Руїна", з огляду на його поліфункціональність, окрім державно-політичної, стосується й інших сфер життя тогочасного українського суспільства – економіки, соціальних відносин, культури тощо.

Але повернімося до політичних проблем, які виникли в Україні в 50-х – 80-х рр. XVII ст. Російська дослідниця, на нашу думку, усе ж таки дарма не хоче визнавати революційності подій, що відбувалися тоді. Такими їх бачили М.Грушевський, В.Липинський, О.Оглоблин, Н.Полонська-Василенко, М.Покровський, М.Барг, В.Борисенко, В.Смолій, В.Степанков, В.Серчик, Н.Яковенко, В.Горобець. Більшість фахівців із теорії революцій є відносно одностайними в окресленні головних ознак революційних зрушень. Це розвал держави; боротьба між претендентами за центральну владу; заснування нових інституцій¹⁹.

Перше означення, мабуть, не викликати заперечень, адже Річ Посполита на середину 50-х рр. XVII ст. позбулася значної частини своїх "руських" вое-

водств. Друге положення власне й розкриває Т.Яковлева у своєму ґрунтовному науковому доробку. Тут треба зауважити, що кожній боротьбі (в т.ч. й політичній) притаманні певні руйнівні елементи. Та чи потрібно в даному випадку вживати такий термін, як "Руїна"? Адже майже кожна новостворена держава під час свого становлення переживала етап внутрішньополітичної боротьби (який досить часто мав і зовнішньополітичне забарвлення). У нашому випадку держава "Гетьманщина", яка була створена протягом 1648–1651 рр., протягом наступних кількох десятиліть переживала період нормального (!) державно-політичного становлення. Відносно третього означення, яке свідчить, що в середині XVII ст. в Україні відбулася справжня революція, то важко заперечувати, що тоді були засновані такі нові інституції (у широкому розумінні), як "Українська держава", "гетьманська влада", "козацьке судочинство", "козацький стан", "модель соціально-економічних відносин", "військово-адміністративний устрій", "податкова й митна системи" тощо. Чи зникли вони під час "Руїни"? Чи зазнали вони кардинальних змін протягом 1658–1687 рр.? Так, Українська держава була розколота на два гетьманства, але принаймні до 1676 р. можна говорити про її поліцентричність, а у 1704–1708 рр. вона знову була об'єднана. На правах васально залежної держави лівобережна частина Гетьманщини проіснувала до 1708 р., а відтоді й до 1764 р. – у вигляді політичної державної автономії в складі Російської імперії. Однак при цьому були збережені більшість утворених під час революційних подій інституцій, які хоч і зазнали певної трансформації (а в окремих випадках навіть своєрідної модернізації), але ж не зникли в 50-х–80-х рр. XVII ст.! Чи є сенс називати цей період "Руїною", яка, на нашу думку, передбачає завершення процесу остаточної руйнації й зникнення існуючих перед тим інституцій?

З огляду на становлення зовнішньої політики Гетьманщини особливо цінним для нас є "український погляд" у бік Південно-Східної Європи, а саме – на політичні відносини між господарями Молдавського князівства, з одного боку, і монархами Османської імперії, Польського та Угорського королівств, Московського царства, з іншого. Адже історія цих міждержавних стосунків у площині еволюції політики полівасалітетної підлеглості й частоті зміни протекторів є чи не найбільш аналогічною ситуації, в якій перебувала Україна з постанням козацької держави в другій половині XVII ст. (як відомо, вона також перебувала в силовому полі кількох монархічних держав – Польщі, Росії, Туреччини й, в окремі періоди, Швеції). Майже чотири століття господарі Молдавського князівства, зважаючи на суперництво сильніших держав (Османської імперії, Угорського королівства, Корони Польської та Московської держави), були вимушені переходити з одного боку на інший, відмовлятися від одного сюзерена на користь іншого. Інколи господарі визнавали васальну залежність від кількох монархів одночасно, але це робилося лише заради того, щоб зберегти свою державу²⁰.

Таким чином, якщо керуватися аргументами Т.Яковлевої, то відносно історії Молдавського князівства кінця XIV–початку XVIII ст. (а також минулого багатьох інших країн) треба було б також уживати термін "Руїна". Але чи є це правомірним і чи погодилися б із таким історичним новотвором щодо минулого своєї держави молдавські та румунські історики? Очевидно, треба говорити про боротьбу за утвердження Молдавської чи, у нашому випадку, Української держави в міжнародних відносинах того часу, а не відроджувати застарілий (хоча й певною мірою революційно-романтичний як на середину XIX ст.) історичний термін.

Зупинімося на характеристиці економічних перетворень у Гетьманщині в другій половині XVII ст. Уже згадувані історики В.Смолій та В.Степанков стверджують, що під час революційних подій була створена нова модель соціально-економічних відносин, яка, головним чином, полягала в започаткуванні нового типу козацького господарства. Козаки вели типове фермерське господарство, не підлягали військовому скарбу й не сплачували податків. Окрім того, у козацькій Україні селяни й держава виступали співвласниками землі. Мешканці вільних військових сіл (в окремих полках Лівобережжя в них проживало до 80% усіх селян) могли про-

давати, дарувати, закладати, передавати в спадок землю. Поза індивідуальним землеволодінням селян, козаків і міщан, існувало також громадське й сябринне. Вільна праця вільних людей на власних землях виявилася значно продуктивнішою за працю кріпаків чи феодально залежних селян. Зрозуміло, що в умовах майже постійних війн у 60-х – 70-х рр. XVII ст. економічне життя в Україні (здебільшого на Правобережжі) занепадає. Але навіть у цьому випадку, відзначають дослідники, українці з вражаючою самовідданістю відбудовували поселення, обробляли землі, розводили сади, займалися тваринництвом, торгівлею. Водночас із припиненням бойових дій на Лівобережжі спостерігалось піднесення економіки: у старшинських і монастирських господарствах збирали багато збіжжя; розширювалися посіви під технічні культури; розвивалися торгівля й тваринництво; товарного характеру набувало садівництво й городництво; у господарствах старшин і заможних козаків, частково монастирів, використовувалася наймана праця. Позитивні зрушення відбувалися в розвитку міст Лівобережної України, де помітного розвитку набули ремесла, які поступово перетворювалися на дрібнотоварне виробництво. Науковий доробок В.Романовського, В.Борисенка та О.Гуржія також засвідчує не зовсім "руїний" характер економічних відносин в Україні другої половини XVII ст.

Таким чином, незважаючи на існування багатьох негативних і справді руйнівних явищ (можливо, їх було не менше, ніж позитивних), усе ж таки проблематично, на наш погляд, пов'язати названі вище факти розвитку економічного життя Гетьманщини з означенням "Руїна".

Слабким місцем також видаються й хронологічні межі "Руїни". Згідно з класичним визначенням М.Костомарова, це 1663–1687 рр. Авторка рецензованої книги зупиняється на характеристиці проміжку з 1658 до 1687 рр. Починати "Руїну" з гетьманства І.Виговського найзручніше – адже саме тоді розпочалася громадянська війна та, за Т.Яковлевою, "Москва висунула свого ставленика І.Безпалого й таким чином уперше виникло два гетьманства" (с.4). Але й тут є запитання. Чи припинилася "Руїна" із закінченням громадянської війни? Та й чи можна говорити про легітимне "гетьманство" Безпалого, якого досить швидко подолав І.Виговський?

Якби "Руїна" завершилася 1687 рр., то як у такому разі сприймати період після цього? Логічно припустити, що по 1687 р. ситуація в Україні мала розгортатися у двох напрямках, які заперечували один одного: 1) остаточна руйнація, тобто зникнення або ж ліквідація Гетьманщини (однак козацька держава продовжувала існувати); 2) подолання всіх наслідків "Руїни" – політичної кризи, розподілу України, припинення бойових дій, різних соціальних негараздів тощо (але й цього, за певним винятком, не відбулося). Твердження авторки про те, що гетьманування І.Мазепа є "наступним етапом" в історії України й тим самим не може продовжувати "Руїни", не витримує критики. Адже відомо, що принаймні до 1704 р. лівобережний гетьман І.Мазепа ретельно дотримувався політики свого попередника І.Самойловича (роки гетьманування 1672–1687) у всіх сферах державного життя. Як дослідив Л.Мельник, уже від початку правління Д.Ігнатовича-Многогрішного (1669 р.) розпочався період політичної стабілізації в Лівобережній Україні²¹. Якщо ж прийняти термін "Руїна" як означення, головним чином, розколу/розподілу козацької України на два гетьманства, то як тоді оцінювати її тимчасове об'єднання 1668 р. під булавою П.Дорошенка та 1674 р. І.Самойловичем, а також той факт, що протягом 1687–1704 рр. вона продовжувала бути розділеною?

Ще одним аргументом щодо не зовсім наукового функціонування терміну "Руїна" є його постійне різночитання (хоча понятійний апарат у кожній галузі науки, у т.ч. історичній, має бути уніфікований) у багатьох виданнях енциклопедичного та довідкового характеру, що, як відомо, певним чином узагальнюють різноманітні дослідження із цієї проблематики. У "Малому словнику історії України" (К., 1997) читаємо, що "Руїна – історіографічна назва трагічного занепаду Української козацької держави в другій половині XVII ст. й страхітливого спустошення Правобережної України". У "Довіднику з історії України" (Т.3. – К., 1999) зустрічаємо таке означення: "Руїна – період історії України кінця XVII ст., що відзначався розпадом української державності й загальним занепадом". А в книзі

"Енциклопедія життя і творчості Н.І.Костомарова (1817–1885)" (К., 2001) ідеться, що "Руїна – термін для означення періода упадку України-Гетьманщини во второй половині XVII століття, після смерті Б.Хмельницького". Видання "Українське козацтво. Мала енциклопедія" (К.; Запоріжжя, 2002) говорить про "Руїну" як про "період в історії України (60–70-ті рр. XVII ст.), характерними для якого були ослаблення Української держави, драматична боротьба старшинських угруповань за гетьманську булаву, втручання сусідніх потужних держав в українські справи задля досягнення власних загарбницьких планів, занепад визвольних ідей". Усі ці визначення, які, до речі, написані поважними істориками, різняться між собою, і не лише в окресленні хронологічних меж. Розуміючи певну невизначеність терміну "Руїна", окремі науковці у своїх останніх дослідженнях намагаються його уникати, відзначаючи, що він некоректний із наукового погляду²².

Однак, незважаючи на викладені вище критичні зауваження, відзначимо, що відома російська дослідниця української історії Т.Яковлева виконала величезний обсяг науково-дослідницької роботи, синтезувала доробок своїх попередників, доповнила його новознайденим джерельним матеріалом та на основі цього опрацювала окремі теоретичні висновки щодо історії Української козацької держави й тим самим зробила вагомий внесок до історіографії задекларованої проблеми.

¹ Грушевський М. Сполучення України з Московщиною в новітній літературі. Критичні замітки // Україна. – К., 1917. – Кн. 3/4. – С.102; Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. – Варшава, 1934. – С.43; Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654 р. – Нью-Йорк; Торонто, 1954. – С.59.

² Див. напр.: Горобець В. Переяславсько-Московський договір 1654 р.: результати і наслідки (з історії українсько-російських відносин доби Б.Хмельницького) // Доба Богдана Хмельницького. Зб. наук. праць. – К., 1995. – С.84; Чухліб Т. Проблема ратифікації Переяславсько-Московських домовленостей 1654 року // Переяславська рада 1654 року (Історіографія і дослідження). – К., 2003. – С.764–766.

³ Смолій В.А., Степанков В.С. Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст.: проблема державотворення. – К., 1993.

⁴ Дорошенко Д. Степан Опара, невдалий гетьман Правобережної України // Праці українського історично-філологічного товариства в Празі. – Т. II. – Прага, 1939. – С. 30–41; Його ж. Початок гетьманування П.Дорошенка (1665–1666) // Там само. – Т. III. – Прага, 1942. – С.17–35; Majewski W. Opара Stefan // Polski Słownik Biograficzny. – Т. XXIV. – Warszawa, 1979. – S. 113, 114.

⁵ Див. напр.: Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. – Л., 1996; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея. – К., 1997; Горобець В. Зовнішня політика Української держави другої половини 1650-х років у контексті геополітичного розвитку Центрально-Східної Європи // Четвертий міжнародний конгрес українців. Історія. – Ч.1. – Одеса; К.; Л., 1999. – С.181–188; Горобець В. Між Кам'янцем і Озерною: українська зовнішня політика другої половини 1655 р. в контексті геополітичних перегрупувань у Центрально-Східній Європі // Україна у Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII ст. – К., 2000. – С.245–271; Смолій В.А., Степанков В.С. Дипломатична боротьба за збереження Української держави. Перетворення України на об'єкт міжнародних відносин (1657–XVIII ст.) // Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. – С. 163–207.

⁶ Див. напр.: Чухліб Т. Зовнішньополітичні наслідки договору 1654 р. та проблема територіального поділу Української держави у 60–70-х рр. XVII ст. // Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків. – К., 1995. – С.28–42; Його ж. Проблема поділу Української держави у світлі польсько-російських стосунків (1656–1667) // Богдан Хмельницький та його доба. – К., 1996. – С.90–97; Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. – К., 2001; Савчук Н. Українська держава за гетьманування Ю.Хмельницького (1659 – поч. 1663 рр.). – Кам'янець-Подільський, 2001 та ін.

⁷ Марченко М.І. Боротьба Росії і Польщі за Україну (1654–1664 рр.). – К., 1941; Стецюк К.І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50-х – 70-х рр. XVII ст. – К., 1960; Апанович О.М. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії у 50–70-х роках XVII ст. – К., 1961; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985; Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К., 1986; Смолій В., Степанков В. Українська

національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – К., 1999; *Горобець В.* Еліта козацької України...; *Савчук Н.* Українська держава за гетьманування Ю.Хмельницького...

⁸ *Гарасимчук В.* Чуднівська кампанія 1660 р. // ЗНТШ. – Л., 1912. – Т.СХ. – С.31–54; *Мицик Ю.* Юрій Хмельницький // Володарі гетьманської булави. – К., 1994. – С.237–252; *Крикун М.* Інструкція послам Війська Запорозького на варшавський сейм 1666 р. і відповідь Яна Казимира на неї // Україна модерна. – №2–3. – Л., 1999. – С.311–349; *Газін В.В.* Гетьманство Павла Тетері: спроба подолання суспільно-політичної кризи в Українській державі (1663–1665 рр.): Автореф. ... канд. іст. наук. – К., 2001; *Горобець В.* Чи мала шанси весна 1661 р. стати “термідором” Української революції? // Соціум. Альманах соціальної історії. – Вип. 2. – К., 2002. – С.155–170.

⁹ *Wójcik Z.* Ukraina w latach 1660–1663. Przyczynek do dziejów możnowładczej polityki (maszynopis pracy doktorskiej). – Warszawa, 1949; *Wójcik Z.* Traktat Andruszowski 1667 i jego geneza. – Warszawa, 1959; *Perdenia J.* Hetman Piotr Doroszenko a Polska. – Kraków, 2000; *Majewski W.* Powstanie kozackie 1664 r. (czerwiec–grudzień) // SMHW. – T. XVIII. – Cz. II. – Warszawa, 1972. – S. 147–199; *Mironowicz A.* Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza. – Białystok, 1997.

¹⁰ *O'Brien B.C.* Muscovy and the Ukraine from the Pereyasavl Agreement to the Truce of Andrusove 1654–1667. – Berkeley and Los Angeles, 1963.

¹¹ *Павлицев Н.И.* Польская анархия при Яне Казимире и борьба за Украину. – Т. 2–3. – СПб., 1876–1878; *Галактионов И.В.* Украина в дипломатических планах России, Польши, Крыма и Турции в конце 60-х гг. XVII в. // Славянский сборник. – Вып. 3. – Саратов, 1985. – С.41–59; *Санин Г.А.* Взаимоотношения России и Правобережной Украины на рубеже 60-х – 70-х гг. XVII в.: Автореф. ... канд. ист. наук. – Москва, 1970; *Санин Г.А.* Правобережная Украина и русско-польские переговоры 1667 г. в Москве // История СССР. – 1970. – №1. – С. 128–136.

¹² Словник української мови: в 11 тт. – Т.8. – К., 1977. – С.897.

¹³ *Величко С.* Літопис. – Т.2. – К., 1991. – С.212.

¹⁴ *Костомаров Н.И.* Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. – Кн.6. – Т.ХV: Руина. Гетманства Бруховецкого, Многогрешного и Самойловича. – СПб., 1905. – С.5.

¹⁵ Якщо термін “Руїна” в українській історичній науці майже не викликав обговорення, то навколо означення “Смута” в російській історіографії довгий час точиться дискусія. Її огляд див.: *Скрынников Р.Г.* Россия в начале XVII в. “Смута”. – Москва, 1988. – С.3–5.

¹⁶ *Оглоблин О.* До історії Руїни // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – Кн. XVI. – К., 1928. – С. 200.

¹⁷ *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. – К., 1998. – С.6, 7.

¹⁸ *Смолій В., Степанков В.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – К., 1999. – С.338, 339.

¹⁹ Див.: *Голдстоун Дж.* Революції теорії // Енциклопедія політичної думки / За ред. Д.Міллера. – К., 2000. – С.326–330.

²⁰ Докладніше про це див.: *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи. Українська держава у міжнародних відносинах 1648–1714 рр. (видання друге, доопрацьоване). – К., 2005.

²¹ *Мельник Л.* Лівобережна Гетьманщина періоду стабілізації (1669–1709 рр.) – К., 1995.

²² *Горобець В.* Еліта козацької України. – С.12; *Його ж.* Посольство гетьмана Івана Бруховецького до Москви 1665 року: правові підстави та політико-соціальні мотиви візиту // Україна та Росія: проблеми політичних та соціокультурних взаємин. Зб. наук. праць. – К., 2003. – С.235.

Т.В.Чухліб (Київ)